

11. *Психологическая наука в России XX века: проблемы теории и истории.* / Под ред. Брушлинского А. В. – М.: Изд-во «Институт психологии РАН», 1997. – 476 с.
12. *Проблемы общей психологии* / С. Л. Рубинштейн. / Отв. ред. Е.В. Рубинштейн С.Л. Шорохова. – М.: Педагогика, 1976. – 416 с.
13. *Феномен и категория зрелости в психологии* / Отв. ред. А.Л.Журавлев, Е.А.Сергиенко. – М.: Изд-во «Институт психологии РАН», 2007. – 223 с.
14. *Субъект, личность и психология человеческого бытия* / Под ред. В.В. Знакова и З.И. Рябыкиной. – М.: Изд-во «Институт психологии РАН», 2005. – 384 с.
15. *Татенко В.А. Психология в субъектном измерении* / В.А. Татенко. – Киев: Видавничий центр «Просвіта», 1996. – 404 с.

Проведен сравнительний аналіз категорій «суб'єкт» і «личність» в різних школах, підходах і напрямках отечественної психології. Проаналізовані їх соотношення (содержание, объем, характеристики) в трудах основателей и видных представителей основных отечественных психологических школ (С.Л. Рубинштейна, Л.С. Выготского - А.Н. Леонтьева, Г.С. Ананьева и др.). Показано разнообразие и принципиальные различия их трактовки в разных научных школах, определены основные тенденции в понимании соотношения, взаимосвязей, зон пересечения, дифференциации поля значений и объема категорий "личность" и "субъект" в современных подходах и направлениях отечественной психологии. На основе обобщения проанализированных источников определены основные позиции в структурном, функциональном, содержательном и генетическом аспектах соотношения категорий «суб'єкт» и «личність». Рассмотрена возможность синтеза конструктивных составляющих концепций, соответствующих различным вариантам трактовки личности и субъекта.

The article analyzes the categories of "subject" and "personality" in different schools, approaches and areas of national psychology. Their correlation analyzes (content, scope, characteristics) in the writings of the founders and prominent representatives of major domestic psychological schools (S.L. Rubinstein, LS Vygotsky, A.N Leontiev, H.S. Ananyeva et al.). Showing diversity and fundamental differences of interpretation in various scientific schools, the main trends within the meaning of relationships, relationships, crossing zones, differentiation and value fields of the categories of "identity" and "subject" in contemporary approaches and areas of national psychology. Based on a generalization of the analyzed sources identified key positions in the structural, functional, and genetic aspects of meaningful relationship categories "subject" and "personality." The possibility of synthesis of structural components of concepts that correspond to different versions and interpretations of the individual subject.

Статтю подано до друку 28.10.2013.

© 2013 р.

В. М. Поліщук (м. Глухів)

СИМПТОМОКОМПЛЕКС ПЕРЕЖИВАНЬ ЯК ОСНОВНА СТРУКТУРНА ОДИНИЦЯ ВІКОВИХ КРИЗ

Постановка проблеми. Актуалізація потреби емпіричних досліджень симптомів переживань вікових нормативних і ненормативних криз.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Стабільними є наукові уявлення, згідно з якими нормативні кризи як закономірні життєві явища уособлюють динамічність і системність вікового розвитку (І. Бех, Л. Божович, Л. Виготський, В. Давидов, Д. Ельконін, М. Єлагіна ін.).

Ненормативні кризи, як альтернативні їм, висвітлюються в межах концепцій життєвого шляху (К. Абульханова-Славська, І. Кон, Г. Костюк, О. Леонт'єв, С. Максименко та ін.). Це психологічні та хронологічні життєві дороговкази (Л. Анциферова, Ф. Василюк, О. Донченко, В. Моргун, Р. Павелків, К. Поліванова, М. Савчин, Т. Титаренко та ін.).

Виокремлення раніше нерозв'язаної проблематики: 1. Кожна вікова криза має унікальний симптомокомплекс, який позначає сутність внутрішніх переживань: за певним негативним симптомом постають позитивні перетворення (симптом або симптоми), зміст яких полягає в переході до вищої форми розвитку (Л. Виготський). Як наслідок, виник пізнавальний парадокс: поняттям «симптомокомплекс» учені не послуговувалися з 1940-х років навіть на рівні теоретичного аналізу, однак з його допомогою Л. Виготський свого часу розробив акі характеристики криз криз 3 і 7 років, досконалість яких досі не викликає сумніву (водночас, цей «парадокс» має передусім виразні ідеологічні передумови). 2. Симптомокомплекс переживань (від «жити», «проживати») – це не лише поєднання нових особистісних утворень разом із руйнацією старих. Він має складну смислову причинність і позначає конкретні особистісні трансформації на життєвих етапах, що можна довести лише емпіричним шляхом. Це також вияв дискретності та безперервності вікового розвитку як його типових ознак.

Мета статті полягає в актуалізації емпіричного дослідження вікових нормативних криз із своїми симптомокомплексами, які є провідними пізнавальними орієнтирами вікового місцеперебування людини у системі власного вікового розвитку.

Виклад матеріалу. За результатами емпіричного дослідження встановлено, що вікові нормативні кризи уособлюють потенційну гармонію реальної дії принципів природовідповідності та історизму у віковому розвитку людини з наявністю в неї потужної генної програми [1; 4], яка за будь-яких соціальних умов залишається впливовою [5-7]. Їх унікальність полягає саме в стрімкій трансформації індивідуально-особистісних переживань як провідних емоційно-пізнавальних показників підростаючої особистості, її кардинальних світоглядних позитивних чи негативних перетвореннях у ставленні до себе, природи, соціального оточення.

Різнопланова динаміка вікових криз має такі основні пізнавальні аспекти: змістові характеристики симптомокомплексу, динаміка позитивного і негативного симптомокомплексів, динамічні особливості переживань [5; 7]. Це вказує на багатофункціональність кожного симптому, пріоритетність використання якого в психологічній науці належить радянській педології. Поняття «симптом» звичне для медицини, оскільки передбачає, зокрема, можливість постановки точного діагнозу. Для психології це також важливо, оскільки йдеться про прикладне значення термінології, без практичного застосування якої наука обов'язково перетворюється в догму, або «лженауку». У такому контексті основні наукові положення про вікові кризи, яким характерні певні симптомокомплекси, вперше сконцентрувалися в радянській педології 1920-30-х років. Як наслідок, наголосимо: ефективне практичне використання названого феномена означає доказовість актуалізації одного з призабутих досягнень тодішньої радянської психології і педології, що має потужний пошуковий потенціал у вивченні навколишньої дійсності із застосуванням стабільних принципів пізнання, незалежних від історичного часу, наприклад: 1) з'ясування генези змістових відмінностей між ненормативними і нормативними кризами та суміжними з ними стабільними періодами; 2) розробка понятійних визначень базових симптомів криз; 3) встановлення гендерних структурно-функціональних особливостей базових симптомів нормативних криз із виокремленням оптимальних вікових інтервалів для їх розвитку чи локалізації тощо.

У світлі досягнень генетики й психогенетики, починаючи з 1980-х рр. [1; 4], наукові уявлення про соціальну значущість вікових криз (нормативних і ненормативних) визначають у підростаючої особистості потенційні можливості самостійного чи з допомогою оточення

ефективних умінь подолання кризових виявів, формують активну мотивацію самопізнання і пізнання навколишньої дійсності. Ці досягнення передбачають аргументований перехід від декларування в неї наявності певної генетичної програми (за Л. Виготським, внутрішньої логіки розвитку), яка розгортається і змінюється в умовах сучасних, часто несприятливих, навчально-виховних реалій та стереотипів як соціальних альтернатив особистісно-орієнтованому підходу, до експериментального пошуку її зовнішніх показників – симптомокомплексів. У зв'язку з цим зазначимо наступне:

1. Симптом (у широкому розумінні) – це порівняно фіксована динамічна та стійка складова переживань, або симптом переживань, у якому виявляється ставлення до себе й навколишньої дійсності. Це окремі стійкі переживання (позитивні і негативні), які супроводжують процеси пізнання, формують прагнення до самопізнання, визначають клінічність і фрагментарність вікового розвитку. Тоді в зіставленні з будь-якими періодами симптоми є його зовнішніми психологічними критеріями, призначення яких полягає зокрема у з'ясуванні вікового місцеперебування особистості та прогнозуванні його потенційної динаміки.

Це соціальні сигнали особистості та оточенню про успіхи та невдачі, ігнорування яких хоча й ускладнює нормативну та ненормативну кризовість розвитку, але відображає його чітку етапність, стабільну в будь-якій навчально-виховній ситуації.

2. Критерії визначення змісту симптомів: 1) зіставлення отриманої з першоджерел теоретичної інформації з емпірично визначеною і, як наслідок, формулювання відповідних характеристик симптомів; 2) аналіз суб'єктивно інтерпретованої особистістю інформації про особливості своїх переживань (для уточнення попередньо отриманих характеристик симптомів).

3. Критерії визначення динаміки симптомів: 1) частота вияву (провідна ознака) – міра повторюваності в окремих умовних вікових інтервалах (легше фіксується і диференціюється; стабільна, а тому привертає увагу); 2) сила виявів (допоміжна ознака) – домінантність виявів порівняно зі схожими виявами в інших інтервалах (важче диференціюється, а тому може залишатися непоміченою).

Таке розуміння симптоматики передбачає особливості диференціації психологічного змісту вікових нормативних і ненормативних криз:

1. Нормативні кризи, або об'єктивні, як закономірні перехідні періоди між суміжними стабільними періодами, мають *різні* унікальні структурно-функціональні особливості базових позитивних і негативних симптомокомплексів, активна взаємодія яких визначає кризове місцеперебування особистості у віковому розвитку та її потенційні особистісні перспективи. Глобальні явища вікового розвитку, своєрідні вузлові пункти переживань, які скеровують соціальні (або асоціальні) життєві перспективи та формують загальний симптомокомплекс переживань.

Як не можна уникнути у віковому розвитку черговості в змінах років, так само не можна уникнути нормативних криз з їх унікальними, порівняно фіксованими, передусім негативними, переживаннями, які виявляються у відносних вікових діапазонах, що позначаються умовними назвами (криза 13 років, криза 17 років тощо) як віковими орієнтирами свого вікового місцеперебування.

Симптомокомплекс нормативних криз – це чітка структурована динамічна система умовних і порівняно стабільних позитивних і негативних симптомів переживань. Пріоритетним тут є негативний симптомокомплекс, уникнути якого неможливо навіть теоретично (це своєрідний віковий соціальний штамп для встановлення певної кризи). Його природне прогресування означає недостатній розвиток позитивного симптомокомплексу, у чому, власне, і полягає сутність таких криз: з'ясування змісту і можливих перспектив кожного симптому, системи взаємозв'язків і потенційних вікових новоутворень (більше – прихованих), міра

реалізації яких у ситуації сприятливих чи несприятливих соціальних впливів, що формують ситуативну симптоматику вже ненормативних криз, визначає полярний перебіг кризи («малопроблемний» – «ускладнений»), де потенційно існують проміжні рівні.

2. Ненормативні кризи, або суб'єктивні чи випадкові, є результатом некомпетентних соціальних впливів. Їх переживання мають *спільну* унікальну структуру базового негативного симптомокомплексу, який ускладнює перебіг вікових нормативних криз. Здебільшого, їх причинність така: 1) небажання або невміння передусім найближчого оточення (сім'ї) враховувати трансформацію переживань підростаючої особистості, попередній рівень яких його цілком улаштовує, але не влаштовує її, 2) гіперболізоване та упереджене тлумачення оточенням в особистості будь-яких симптомів, особливо негативних.

Симптомокомплекс ненормативних криз – це чітка структурована динамічна система ситуативних комбінованих негативних симптомів переживань, яка співвідноситься з будь-якими визначеними у межах певного вікового діапазону віковими інтервалами і посилює аналогічну симптоматику, відповідно послаблюючи позитивну. Повністю уникнути таких симптомів можна лише на рівні теоретичного аналізу, потенційно – за допомогою доказового особистісно-орієнтованого підходу, результативне впровадження якого ускладнюється через недостатній розвиток позитивної симптоматики та прогресування негативних симптомів уже нормативних криз у поєднанні з глобальними та індивідуальними некомпетентними соціальними впливами, які виявляються в несприятливих повсякденних навчально-виховних реаліях і стереотипах.

У дослідженні симптомокомплексів вікових криз нами використана така термінологія: 1) віковий інтервал – хронологічний ряд, який обмежується одним календарним роком (11-12; 12-13 рр. тощо); 2) віковий період – сукупність вікових інтервалів, які уособлюють тривалість вікових криз; 3) віковий діапазон – умовно вибрана сукупність вікових інтервалів, які можуть уособлювати різні вікові періоди.

Як наслідок, установлена гендерна симптоматика криз 13 років, 17 років та 23 років, або кризи входження в дорослість [5-7]. Зауважимо, що для розуміння витоків цих криз неможливо обійтися без структуризації поняття «дитинство», тому зауважимо, що в системі підліткового та юнацького віку вони визначаються його двома стабільними фазами (неофіційним і офіційним дитинством).

Вікові межі першої фази зумовлюються об'єктивним визнанням себе дитиною (до досягнення 7 р.в.) та «отроцтвом як неофіційним дитинством» (7-12 рр.), де спочатку домінує суб'єктивне визнання себе дитиною, а потім – прийняття об'єктивних суспільних прав і обов'язків. Друга фаза – це офіційне дитинство (12-17 рр.), де спочатку переважає визнання об'єктивних суспільних прав і обов'язків, а потім – суб'єктивне визнання себе дитиною

Отроцтво як неофіційне дитинство – це проміжна зона між неофіційним дитинством і підлітковим віком, гармонія якого залежить від змісту соціальних впливів. Криза 13 років поділяє отроцтво на дві стадії: 1) докризову (стабільну), або другу фазу (частину) неофіційного дитинства (7-12 рр.), яка закінчується входом у кризовий період, передбачаючи перший організований усвідомлений спротив впливам дорослих; 2) післякризову, або офіційне дитинство, заключна частина якого (14-17 рр.) передбачає тимчасову стабілізацію розвитку, тобто вихід із кризи.

В отроцтві як неофіційному дитинстві є дві кульмінації вікового розвитку: 1) криза 7 років – перехід від першої фази неофіційного дитинства до його другої фази (суперечності із соціальним оточенням є нерадикальними, тому вона називається «малою»); 2) криза 13 років – перехід від другої фази неофіційного дитинства до офіційного дитинства, максимальні межі якого визначаються державними навчально-виховними системами в поєднанні із суб'єктивним небажанням визнавати статус «дитини», – тобто до підліткового віку, де особистість остаточно

виходить за межі «дитячості» і в прагненні її позбавитися вимагає ставлення до себе як до дорослого (радикальні суперечності із соціальним оточенням значною мірою визначають подальший розвиток особистості, тому ця криза називається «великою», перекликаючись з кризою входження в дорослість).

За межами офіційного дитинства знаходиться криза 17 років, або вікова кульмінація в переосмисленні дитинства як глобального життєвого досвіду та вступу в юнацтво (за нерадикальні суперечності з соціальним оточенням її називають «малою»), і криза 23 років, або вікова кульмінація в переосмисленні юнацького віку і вступу в дорослість (за радикальні суперечності із соціальним оточенням її треба назвати «великою»).

Як наслідок, нами встановлені закономірності динамічної взаємодії симптомкомплексів нормативних і ненормативних криз:

1. Полярний регламентований зсув неофіційного (більш ранній вступ до школи) та офіційного дитинства (подовження шкільного навчання), директивність навчально-виховної ситуації (протиставлення суб'єктів на основі різних прав і обов'язків, авторитарне ставлення оточення), особистісна та професійна невизначеність у юнацькому віці, посилені суб'єктивні переживання почуття дорослості. Усе це спричиняє інтервальне звуження першої фази неофіційного дитинства (до досягнення 7 р.в.) і розширення його другої фази (це молодший шкільний вік як порівняно малоконфліктний, «позитивний», оскільки діти самостійно визнають себе «дітьми», і, як правило, схильні погоджуватися навіть з дискусійними вимогами соціального оточення).

2. Посилення суб'єктивних переживань почуття дорослості в умовах часто несприятливої соціалізації спричиняє двохстороннє соціальне «стиснення» підліткового віку: з одного боку – молодшим шкільним віком (накопичення незадоволення статусом «дитячості»), з другого – юнацьким (прагнення до самовизначення набуває рельєфних обрисів). Такі переживання – це індикатори розвитку в окремому віковому діапазоні.

3. Із наближенням до 13 р.в. віковий розвиток втрачає консолідованість, стабільність, стає дезорганізованим, хаотичним, напруженим, поляризується за інтересами. Це перша фаза отроцтва, або друга фаза неофіційного дитинства (за формою і змістом є позитивною). Тоді негативна симптоматика загострюється наприкінці другої фази неофіційного дитинства (11-14 рр., або умовний інтервал кризи 13 років). Як наслідок, взаємопроникнення симптомів визначає щільну контактність між молодшим шкільним і юнацьким віком, що неминуче призводить до «вибуху» негативного симптомкомплексу в 11-14 рр.

4. Акумуляовані в попередніх вікових періодах наслідки негативної соціалізації цілеспрямовано шукають з нього виходу, що виявляється в активних протестах підростаючої особистості проти соціальної дійсності. Як пружина, вони прагнуть випрямитися у фіксованому напрямі – на майбутні вікові етапи. Це означає, що витoki несприятливих особливостей кризи 13 років знаходяться передусім у молодшому шкільному віці, хронологічно обмеженому 6/7-10/11 р.в.

5. Сила негативних соціальних впливів зумовлює дискомфорт ранніх вікових інтервалів, які, накопичуючи відповідну симптоматику, несприятливо впливають на подальше становлення особистості. Водночас активний пошук дорослими способів такої нейтралізації часто розцінюється вихованцями як обмеження власної свободи, погіршення досягнутого або бажаного стану задоволення.

Навіть в умовах «надкомпетентного» особистісного підходу негативна симптоматика не зникне, оскільки неможливо повністю спрогнозувати перебіг криз та уникнути некомпетентності соціального оточення, яке уособлює зв'язки нинішніх, минулих і майбутніх поколінь, особливо в сучасних посиленіх несприятливих суспільних трансформаціях і, на жаль, зростаючому

повсякденному педагогічному примітивізму. Наприклад, підлітки вже не вважають себе «дітьми», і, перебуваючи в тривалому спільному віковому періоді, поляризуються на його нижній і верхній межах у ставленні до навколишньої дійсності.

Переживання обох криз потенційно можуть збігатися, зміцнюючи негативну й послаблюючи позитивну симптоматику. Складність її вивчення полягає в ретельній фіксації частоти і сили виявів симптомів, статевій диференціації, контролі мінливої досліджуваної ситуації, врахуванні динамічної системи відносин, соціальних впливів.

Зрештою, це інформаційне джерело для з'ясування змісту прихованих вікових новоутворень.

Як результат, унікальна сукупність симптомів кожної вікової кризи означає наявність чітко структурованих симптомокомплексів, завдяки яким, а не окремим симптомам, устанавлюються їх умовні межі та рівень сформованості конкретних, часто прихованих, вікових новоутворень (позитивних і негативних), які можуть безпосередньо зіставлятися із симптомами, особливо з позитивними, передусім за назвою.

Наприклад: відповідальність як симптом засвідчує відповідальність як вольову якість, організованість – почуття обов'язку, гордість за власні досягнення – почуття гордості за власні досягнення тощо.

Висновки і перспективи наступних розвідок:

1. Дослідницька увага до вікових нормативних криз найбільше спрямована на кризи 1-го, 3-х, 7-и років, причому в них незмінно розглядаються симптоми, які аналізував ще Л. Виготський. Характеристики кризи 13 років, як правило, є деклараційними, оскільки не мають ґрунтовних емпіричних розвідок. Про симптомокомплекси наступних вікових криз пізнавальна ситуація є цілком невизначеною.

2. Незважаючи на наявність потужного дослідницького поля щодо вікових криз, педагогічна та вікова психологія на сьогодні не має цілісної концепції про їх психологічний зміст. Крім того – спостерігається протиставлення нормативних криз (вікових) із ненормативними (життєвими кризами).

3. Існує науковий парадокс: багаторічні досягнення вікової психології концентруються більше в життєвому діапазоні «від дня народження до досягнення 13 р.в.», а висновки про особливості вікового розвитку поширюються на весь життєвий шлях людини.

4. Негативна симптоматика – це показник місцеперебування особистості в системі вікового розвитку, а позитивна – окреслення нерозв'язаних проблем, які її зумовлюють, від нереалізованості яких переживають. 5. Перспективами наступних розвідок щодо феномена «симптомокомплексів» є їх емпіричне вивчення у вікових кризах у період дорослості.

Література

1. *Авраментова Л. И.* Введение в психогенетику / Л. И. Авраментова, О. В. Филипцова ; РАО, Моск. психологич. ин-т. – [3-е изд.]. – М. : Флинта ; МПСИ, 2008. – 472 с.
2. *Бех І. Д.* 100 ключів виховного успіху / Бех І.Д. // Шкільний світ: Спецвипуск. – 2009. – № 21–23 (485–487). – 151 с.
3. *Василюк Ф. Е.* Современные представления о переживании / Ф. Е. Василюк // Психология мотивации и эмоций / [под ред. Ю. Б. Гиппенрейтер и М. В. Фаликман]. – М. : ЧеРо, 2006. – С. 384–396.
4. *Введение в психологию* / [Р. Л. Аткинсон, Р. С. Аткинсон, Е. Э. Смит и др.] ; общ. ред. В. П. Зинченко и др. – [15-е межд. изд.]. – СПб. : Прайм ЕВРОЗНАК, 2007. – 816 с.
5. *Поліщук В.М.* Від кризи 7 років до кризи входження в дорослість [монографія] / Валерій Миколайович Поліщук. – Суми : ВТД «Університетська книга», 2013. – 156 с.

6. Поліщук В. М. Вікові кризи в підлітковому і юнацькому віці : базові симптомокомплекси : [монографія] / Валерій Миколайович Поліщук. – Суми, 2012. – 478 с.
7. Поліщук В.М. Психологія педагогічного повсякдення: реальність і міфи / Валерій Миколайович Поліщук : [науково-популярне видання]. – Суми : ВТД «Університетська книга», 2012. – 152 с.

Симптомокомплекс как основная структурная единица возрастных кризисов. Актуализируется необходимость перехода от декларативного теоретического анализа возрастных нормативных и ненормативных кризисов к их эмпирическому изучению в связи с отсутствием целостной научной концепции об их психологическом содержании. Указывается, что каждый кризис имеет уникальный симптомокомплекс, который обозначает сущность внутренних переживаний, вследствие чего современным исследователям необходимо реанимировать и развивать достижения советской педологии 1920-30-х гг. о понятиях «симптом» и «симптомокомплекс». Рассматриваются основные аспекты динамики возрастных кризисов, содержательные критерии их симптомов. Отмечаются авторские эмпирические достижения в изучении гендерного содержания симптомокомплексов кризисов 13 лет, 17 лет и кризиса 23 лет (кризиса вхождения во взрослость) в контексте структуризации понятия «детство». Анализируется роль негативных симптомов в общем симптомокомплексе любого возрастного кризиса (нормативного и ненормативного).

Complex of symptoms as a basic structural unit of the age crises. It is the actual transition from declarative theoretical analysis of age normative and non-normative crises to their empiric study because of the absence the whole scientific concept about their psychological content. It is pointed out that every crisis has its unique complex of symptoms, which shows the essence of the internal worries and as a result modern researchers must rescue and develop the achievements of the soviet pedology of 1920-30`s concept of "symptom" and "complex of symptoms". The main aspects of the age crises dynamics, profound criteria of their symptoms are studied. Among them there are the authors` empiric achievements in the study of gender content symptom crises 13 years, 17 years and 23 years crisis (crisis of entering the adult life) in the context of structural conception of "childhood". The role of negative symptoms is analysed in the whole complex of symptoms any age crisis (normative and non-normative).

Статтю подано до друку 14.11.2013.

© 2013 р.

Л. П. Матяш-Заяц (м. Київ)

СУЧАСНІ ПІДХОДИ ДО РОЗУМІННЯ КОНФЛІКТНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ У ПСИХОЛОГІЧНІЙ НАУЦІ

Стрімкі зміни, які відбуваються у системі української освіти, вимагають підготовки педагога, який здатний швидко адаптуватися до нових умов, побудувати свою професійну діяльність у відповідності до вимог часу та зберегти власне психічне здоров'я та психічне здоров'я своїх вихованців.

Основна взаємодія між вчителем та учнем відбувається в умовах навчально-виховного процесу. Ми вважаємо, що ефективність навчання залежить значною мірою не лише від рівня